

ПОЛІТИКА ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ У VII – X СТ.

Стаття присвячена розгляду політики Хозарського каганату у Східній Європі у VII – X ст. Автор звертає увагу на вплив дипломатичної практики Гунської протодержави, Аварського каганату та Тюркського каганату на формування основних напрямків хозарської зовнішньої політики та взаємозв'язок хозарської політики в Східній Європі з відносинами з Візантійською імперією та Арабським халіфатом.

Ключові слова: Хозарський каганат, Східна Європа, Тюркський каганат, Візантія, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Взаємини Хозарського каганату з народами Східної Європи є значним аспектом проблеми ролі каганату у міжнародних відносинах на теренах Євразії. Зрозуміло, що тільки за умов домінуючого положення каганату в Східній Європі були можливими рівні відносини цієї степової імперії з провідними державами континенту, такими як Візантія та Арабський халіфат. Таким чином, для висвітлення питання про відносини Хозарського каганату з народами Східної Європи ми повинні розглянути, яким чином хозарам вдалось встановити своє домінування в цьому регіоні, як вони це положення підтримували, як і за яких обставин його втратили.

Розгляд процесу встановлення хозарської гегемонії в Східній Європі та заснування каганату має декілька труднощів. По-перше, це уривчастість свідоцтв джерел того часу про цей регіон. По-друге, плутанина з використанням етноніму хозар авторами середньовічних творів.

На сьогодні більшість дослідників вважають, що згадки про хозар до середини VI сторіччя є анахронізмом [2, С. 115–116; 8, С. 251 - 258; 15, С. 83-84; 29, С. 134, 154, 157]. Одним з можливих предків хозар були акацири, яких згадують джерела V – VI сторіччя, в тому числі і Йордан. Згідно з Равенським анонімом, джерелом VII ст., “Йордан називає акацирами той народ, який ми називаємо хозарами”[4, С.

60]. Частина дослідників вважала, що у V ст. акацири мешкали у Північному Причорномор’ї [2, С. 55 - 56], інші – у степовому Передкавказзі[4, С. 51 - 52].

Акацири входили до складу Гунської держави Аттіли. Пріск Панійський повідомляє, що близько 448 року Візантія відправила до акацирів посольство з дарами. Посли порушили дипломатичний етикет, передавши головному вождю акацирів Курідаху другі за розміром дари, чим образили його. Курідах поскаржився Аттілі та повідомив його про зраду акацирів. Той організував каральну експедицію проти акацирів та стратив вождів – зрадників. Правителем акацирів став старший син та спадкоємець Аттіли Еллак, однак Курідах залишився однією з найвпливовіших фігур в акацирському об’єднанні [16, С. 252 - 253].

Спираючись на свідоцтва Пріска Панійського можна припустити, що у 40-х роках V ст. акацири були достатньо впливовим об’єднанням у складі Гунської держави. Факт призначення їх вождем старшого сина Аттіли підтверджує це припущення.

У 453 р. Аттіла загинув і Гунська держава розпалась. Більшість з племен вийшли з під гунської залежності. Біля р. Недао колишні піддані гунів на чолі з гепідами Ардаріха завдали поразки старшому сину Аттіли Еллаку. Про участь акацирів в цих подіях джерела не згадують, однак відомо, що у

460-х роках їх кочів'я розташовувались приблизно на тих територіях, що і в 440-х роках. Тут акацирів застає нова хвиля переселення кочових племен зі сходу. Біля 467 року цей рух на сході почало плем'я аварів, які завдали поразки савірам та змусили їх мігрувати на захід. Ті, в свою чергу, здвинули з кочовиська племена сарагурів, урогів та оногурів, які й нанесли поразки акацирам, про що повідомили Константинополь, відправивши туди посольство. Тоді ж сарагури разом з підкореними акацирами здійснили похід на Грузію [16, С. 265]. Як зазначив А.В.Гадло, цей похід можна вважати відповіддю на похід грузинського царя Вахтанга Горгасала проти Аланії у 460 або 461 рр. [4, С. 46 - 47]. Згідно з Леонті Мровелі, Вахтанг Горгасал, перетнувши Дар'яльський прохід, вступив до земель осів (аланів) та завдав поразки осам та їхнім союзникам- хозарам, якими керував цар Тархан. Оскільки про хозарів у 460-х роках казати неможливо, то можна припустити, що за цим етнонімом приховується інший народ. Цим народом могли бути і акацири, в яких Равенський анонім бачить попередників хозар.

Останній раз акацири згадуються в середині VI ст. Йорданом, який їх локалізує між айстами і булгарами. В.В.Седов вважає, що в цей час акацири мешкали у басейні р. Дона [23, С. 9 - 15]. Можна припустити, що акацири мешкали в глибинних степових просторах та не мали кочів'їв біля морів, тому що булгари, згадувані тим же джерелом, в цей час локалізувались або в Північному Причорномор'ї, або на Тамані.

Показово, що серединою VI ст. датується і перша достовірна звістка про хозарів. У "Хроніці" Захарії Мітіленського є окремий розділ про народи Кавказу, що датується близько 561 р. [18, С. 165 - 167]. Захарія до списоку народів, що мешкали на півночі від Каспійських воріт, вносить етнонім "хасар". Однак спираючись на хроніку Захарії не можна локалізувати хозар на Передкавказзі, оскільки в цьому списку народів згадуються навіть ефталіти, держава яких знаходилась у Середній Азії. Тобто, в цьому випадку ми можемо тільки зауважити, що хозари у середині VI ст. були одним з кочових об'єднань степу Євразії. Та, якщо дійсно вони є нащадками акацирів, виникає питання: які політичні події викликали зміну

назву племені, яка відбулась між 550-ми роками, коли писав свою працю Йордан, та 561 роком, яким датується розділ праці Захарії Мітіленського. Можна припустити, що ці події були пов'язані з приходом до степів Східної Європи аварів у 558 р.

У списку Захарії Мітіленського згадуються також савіри, яких дослідники пов'язують з хозарами [18, С. 165-167]. Вперше це плем'я з'являється в "Географії" Птолемея (II століття) [21, С. 237], пізніше у праці Пріска Панійського, коли вони в 460-х роках під тиском авар відкочовують на Захід [16]. Можливо, тоді савіри зайняли частину степового Дагестану. У 515-516 роках відбувся великий похід савірів до Закавказзя. Пограбувавши цей регіон, вони дійшли до Малої Азії. Вірогідно, що за часів правління імператора Юстіна I (518-527) більша частина савірського об'єднання підпала під візантійський вплив. Однак частина савірських племен підтримувала Іран.

Схоже становище спостерігалось і в часи правління у Візантії Юстиніана I (527 - 561). В 527 р., коли почалась чергова візантійсько-іранська війна, кочовики, що йшли на допомогу Ірану, були розгромлені кочівницькою правителькою Боа, яка керувала своїм об'єднанням після смерті чоловіка за малолітніх синів [31, С. 50]. В 531р., згідно з Прокопієм, кочовики зробили напад на володіння Ірану [9, С.68 - 69]. Однак і проіранське угруповання не було повністю розгромлене. Так, відомо, що у 530р. три тисячі савірів знаходились у складі іранського війська, яке діяло проти візантійців у Вірменії [9, С. 46]. У 532р. Візантія та Іран уклали "вічний мир". Ця угода була особливо важливою для Візантії, оскільки звільнила її війська для війн на заході проти вандалів та остготів. Сасанідський Іран зміг приділити більше уваги проблемам на північному та східному кордонах. Можливо, саме в період 532-540 рр. між двома війнами з Візантією, іранський шах Хосров I Ануширван займався будівництвом укріплень в Закавказзі, спрямованих проти кочовиків Передкавказзя в т. ч. і проти савірів. Однак і Візантія робила спроби умовити кочовиків напасти на Іран. Кочовики ("туни") на цей раз не побажали воювати з Іраном та передали листи від Юстиніана I сасанідському шаху Хосрову I [9, С. 88]. У 540 р. Хосров I знов розпочав військові дії проти Візантії, яка на той час вела

війну в Італії проти остготів. Візантійські дипломати зробили декілька спроб припинити війну. Однак Хосров I вимагав, щоб Візантія сплачувала Ірану щорічну грошову субсидію на утримання додаткової армії, яка б захищала кавказькі гірські проходи. Візантійці не погодились, і війна тривала далі [9, С. 113]. На початку 540-х рр. Візантії вдалося скласти антиіранську коаліцію на Кавказі, до складу якої увійшли Лазіка (Абхазія), алани та савіри. Однак, як показали подальші події, савіри зовсім не збирались йти в фарватері візантійської політики, а орієнтувалися на власну вигоду. Таку характеристику савірській дипломатії того часу дає Прокопій Кесарійський. Він пише, що це плем'я "поділяється на багато самостійних колін. Деякі з їхніх керівників мають дружбу з римським імператором, інші – з персидським царем. З цих володарів кожен відправляє своїм союзникам відому суму золота ..." [20, С. 407].

У 561 р. між Візантією та Іраном було укладено мир. Однак в цей час значно змінилась і ситуація в європейському степу, що було наслідком міграції в регіон аварів і тюрків. Можливо, саме виникнення могутньої Аварської держави змусило піти Візантію на не вигідний для неї мир із Сасанідським Іраном тому, що в іншому випадку імперії загрожувала війна на два фронти проти аварсько-іранського союзу. Частково, завдяки візантійським грошам, які Іран отримував після миру 561 р., ця держава змогла не тільки успішно вести війну проти ефталітів на сході, а й розпочати експансію на Північному Кавказі. Пізніші арабські джерела зберегли свідчення про завойовницьку політику Хосрова I Ануширвана в цьому регіоні. Скоріш за все, він захопив на деякий час більшу частину Дагестану [2, С. 125; 32, С. 69]. Ал-Масуді свідчить, що Хосров I відвів кордони для місцевих племен Дагестану та призначив кожному з місцевих правителів сан і титул [13, С. 43]. Деякі автори вважають Хосрова I засновником міст Семендер та Беленджер, які пізніше перетворюються на політичні центри Хозарії [19, С. 72-73; 22, С. 28]. Зрозуміло, що савіри, послаблені поразкою від аварів, не могли перешкодити просуванню іранців на північ.

Завойовницькі акції Сасанідів в Дагестані супроводжувалися фортифікаційним будівництвом в гірських проходах. Хосров I

побудував фортеці: "ворота дуданітів" (тобто дідойців), "ворота Дурдзукія" (тобто дурдзуків), "ворота Аллан", а також до 567р. звів Дербентський фортифікаційний комплекс, що підтверджується і епіграфічними даними [4, С. 104 - 106].

Невдовзі для візантійських політиків стало зрозумілим, що подальший мир веде до послаблення міжнародних позицій імперії. Новий імператор Юстин II, який заступив на трон у 565 р. після смерті Юстиніана I, припинив виплату грошових субсидій. Але це було жестом відчаю, який призвів до нової війни з Аварським каганатом, який був в союзі з Іраном [14, С. 385 - 392].

Ситуація, в якій опинилась Візантія у 568 р. була катастрофічною. Вздовж її кордону від Італії до Сирії її тиснув союз Ірану, аварів та лонгобардів. Вестготське королівство в Іспанії та бербери в Північній Африці були також ворожими імперії. У 570 р. Іран захопив Ємен та перерізав шляхи сполучення Візантії з іншими країнами Сходу через Червоне море [5, С. 44]. Тому, коли у 568 р. до Константинополя прибуло тюркське посольство на чолі з согдійцем Маніахом, яке запропонувало союзну угоду, це було справжнім спасінням для імперії [14, С. 370 - 375]. Посольство тюрків до Візантії було викликане загостренням відносин Тюркського каганату з Іраном.

Як нам відомо, у 568 р. Передкавказзя, у меншій мірі західна його частина, де мешкали утігури, входила до складу Аварського каганату. Однак тюркські кагани не вважали аварів серйозними ворогами. Навпаки, після поразки, яку вони нанесли аварам у 550-х рр., тюрки вважали їх своїми біглими підданими. Про це свідчать промови тюркських вождів перед візантійськими послами, зміст яких був переданий візантійським істориком Менандром [14, С. 418 - 420]. Таким чином можна припустити, що союзна угода тюрків та Візантії передбачала активні дії каганату проти аварів у Передкавказзі, в той час, як імперія повинна була стримувати їх на Балканах.

Зі свідчень ат-Табарі відомо, що між 567 та 571 рр. тюрки підкорили племена б-ндж-р, беленджер і хозар [5, С. 47]. Менандр повідомляє про підкорених тюрками аланів та утігурів [14, С. 418 - 420]. Згідно з

Феофаном Візантійцем, в 572 р. кордон між Тюркським та Аварським каганатами проходив по Танаїсу (Дону) [25].

Якщо підвести підсумок зовнішньополітичним акціям тюрків кінця 560-х – початку 570-х рр., можна відмітити, що Тюркський каганат значно зміцнив своє геополітичне становище. Тюрки оволоділи Согдіаною, яка славилась як ремісничий та торгівельний центр, що зміцнило економічне становище каганату. Оволодіння Північним Кавказом дозволяло перевести Великий шовковий шлях на північ від Сасанідів та залишити їх без прибутків від транзитної торгівлі в цьому напрямку. Було послаблено і Аварський каганат, який втратив значні території на сході. Візантія була врятована від катастрофи, однак не вийшла зі зовнішньополітичної кризи. Саме їй довелося вести військові дії на Балканах проти головних сил аварів. У 570 р. візантійці були змушені укласти мир з аварами на умовах сплати їм данини.

На початку 570-х років назріла нова криза у відносинах між Візантією і Іраном. Обидві держави вели тривалу боротьбу за Закавказзя, і в 571 р. почалась її нова фаза, коли візантійській агентурі вдалося викликати антиіранське повстання в цьому регіоні. Щоб допомогти своїм союзникам у Закавказзі, Візантія розпочала військові дії в Месопотамії. Можливо, візантійці розраховували на те, що тюрки затримають основні сили Хосрова I на сході, однак прораховувались, бо ті уклали з Іраном мирну угоду, про яку згадувалось вище.

Звільнений від тюркської загрози на сході, Хосров I зміг зосередити проти візантійців військо з 100 000 піхотинців та 40 000 кіннотників. З такими силами у 573 р. він швидко звільнив від облоги фортецю Нісібін та оволодів Дарою [5, С. 49]. Візантійці були змушені укласти з Іраном угоду про перемир'я.

У середині 570-х рр. відбуваються певні зміни у західній політиці Тюркського каганату. Аварський каганат до цього часу значно зміцнив свої позиції в Центральній Європі, що, можливо, бентежило тюркську верхівку, для якої авари могли скласти конкуренцію у боротьбі за контроль над степами Причорномор'я. Тому для тюркської політичної еліти

актуальною стає думка про похід на захід. Скоріш за все, як інша мета цього походу розглядалась Візантія, яка виглядала достатньо послабленою після своїх невдалих війн, однак достатньо багатою для пограбування. Іран, який був застарілим ворогом імперії, в гіршому випадку міг залишитись спостерігачем, також лікуючи рани після тривалих війн, а в кращому – перервати перемир'я та відновити війну проти візантійців. Дипломатичний розрив між тюрками та Візантією відбувся у 576 р. [14, С. 423]. Тоді ж, тюрки, маючи в своєму війську великий загін утігурів, напали на візантійські володіння, оволоділи Боспором та взяли під свій контроль Керченську затоку. Потім тюрки продовжили військові дії у Південному Криму і оволоділи до 581 р. всім регіоном. Візантійцям вдалося втриматись тільки за стінами Херсонесу [5, С. 51].

Дії тюрків проти Візантії у 576-581 рр. були в цілому вдалими. Імперія знов опинилась в дипломатичній ізоляції та, фактично, позбавилась своїх володінь на північному узбережжі Чорного моря. Падіння Херсонесу було справою часу. Знищивши цей останній візантійський форпост, тюрки могли організувати похід до Європи. Політична ситуація для цього була сприятлива. Аварський каганат замість того, щоб налагодити відносини з імперією, відновив військові дії проти неї. У 576 та 577 рр. вони разом зі слов'янами грабували Фракію [7, С. 355]. У 578 р. склавани, піддані аварів, у чисельності 100 000 вояків, спустошили Фракію та Елладу [2, С. 128]. Іран дотримувався нейтралітету та спостерігав за невдачами Візантії – свого старого ворога. Однак у 581 р. в Тюркському каганаті почалась громадянська війна, яка тривала до 593 р.. Тюрки припинили військові дії в Криму та були змушені відмовитись від походу на захід.

Аварська та тюркська навали стали тим фактором, який рішуче вплинув на подальше існування савірського етносу як домінуючої сили в Східному Передкавказзі. Приблизно з 580-х рр. савіри поступово зникають зі сторінок творів середньовічних авторів і їх місце займають хозари. Однак, ще у середині X ст. арабський автор аль-Масуді у своєму творі “Золоті копальні та розсипи діамантів” зазначав, що за

тюркською назвою “хозари” був етнонім “савіри” [15, С. 79]. Це може свідчити про те, що частина савірського етносу влилась до складу хозар. Погляди савірської верхівки щодо пріоритетів зовнішньої політики могли вплинути на формування зовнішньополітичної доктрини хозарської еліти. По-перше, це спрямування хозарської військової експансії на південь від Кавказького хребта з метою пограбування осілих народів Закавказзя і, відповідно до цього, війни проти могутньої держави, яка контролювала цей регіон – Сасанідського Ірану, а потім Арабського Халіфату. По-друге, це орієнтація на союз з Візантійською імперією, яка ворогувала з Іраном та арабами.

Торгівельна політика Тюркського каганату призвела до піднесення важливості Передкавказзя як транзитного регіону. Тюркам вдалося переорієнтувати Великий шовковий шлях на північ від Ірану. Таким чином, у другій половині VI ст. були зроблені передумови для формування у майбутньому іншого напрямку зовнішньої політики Хозарського каганату – боротьби за контроль над міжнародними торгівельними шляхами.

Як ми зазначали вище, хозари вперше згадуються сучасниками в 560-х рр. Однак для того часу про них можна лише стверджувати, що вони були одним з багатьох кочових народів Великого степу, локалізувати їх більш точно неможливо. В останній чверті VI ст., з невідомих нам причин, вони пересуваються до Передкавказзя. Згадку про це нам зберіг пізніший сирійський хроніст Михайло Сирієць. Він повідомляє, що за часів правління візантійського імператора Маврікія (582-602), до країни аланів Барсілії, з внутрішньої Скіфії прийшли три брати, які підкорили племена булгар та пугар з міста Каспій. Народ, яким вони керували був названий хозарами за ім'ям старшого брата-епоніма [4, С.65 – 66; 15, С. 79; 27, С. 312 – 333].

Звістка Михайла Сирійця вказує нам і на ворогів хозар – булгар і пугар, в яких А.В.Гадло бачить утігурів. Таким чином, початок боротьби хозар з булгарськими племенами ми можемо віднести до 80-90-х рр. VI ст. Головне протиріччя, яке послугувало загостренню ворожнечі - це володіння кочів'ями. При цьому алани не згадуються, як вороги хозар. Можливо вони

виступали їх союзниками, що підтверджує Кембріджський анонім X ст.[11].

Смута в Тюркському каганаті закінчилась у 593 р. та значно підірвала силу цього об'єднання. На думку А.П. Новосельцева, саме вона призвела до поділу каганату на Західний та Східний [15, С. 85]. Л.Н. Гумільов вважає, що ця подія відбулась у 604 р. [5, С. 142 - 143]. Для нас в цьому випадку важливо, що Східне Передкавказзя залишилось під владою тюрків, хоча залежність місцевих племен від каганату послабилась. Так, пізніші арабські хроністи IX-X ст., згадують у 590-х рр. “царя хозар” (маліка хозар), що свідчить про зростання самостійності хозар [15, С. 86].

У 620-х рр. Західнотюркський каганат воював, як союзник Візантії, проти Сасанідського Ірану і, згідно з більшістю джерел, саме хозари були головною силою у складі тюркського війська, яке діяло у Закавказзі. Це дало можливість А.П. Новосельцеву стверджувати, що в цей час хозари були практично незалежними від тюрків, хоча визнавали їхню зверхність [15, С. 88].

У головних конкурентів хозарів у степу – булгар на початку VII ст. також проходили процеси, які вели до консолідації цих племен у єдиний союз. У цей період Візантія переживала вела війну проти Ірану та Аварського каганату. Імператор Іраклій (610-641) шукав союзників, щоб послабити тиск анти візантійської коаліції. Приблизно в 619 р. до Константинополя прибув “вождь гунів”, який прийняв християнство та отримав сан патрікія, ставши васалом імперії [17, С. 359]. “Бревіарій” патріарха Нікіфора не називає імені “вождя гунів”. Однак А.В.Гадло зробив справедливе, на наш погляд, припущення, що ним міг бути Органа, дядько Куврата[4, С. 115]. Куврат походив з відомого тюркського роду Дуло і був найсильнішим булгарським вождем першої половини VII ст. Приблизно у 634-640 рр. він “знов” повстав проти аварів та звільнився від їхньої влади[17, С. 359]. Отже, ми можемо відмітити у перших десятиріччях VII ст. процес поступового послаблення Аварського каганату і звільнення від його зверхності булгарських племен, які при цьому орієнтуються на Візантію.

Держава, яку заснував Куврат, у візантійських джерелах отримала назву Великої Булгарії [31, С.60, 161]. На нашу думку, її ядром були території між Дніпром та Доном, однак імовірно, що булгари Кубані увійшли до складу цього об'єднання. На думку А.В.Гадло, країна Баланджар арабських джерел та в-н-н-т-р єврейсько-хозарського листування ідентичні Великій Булгарії [4, С.125]. Якщо це так, то можна стверджувати, що вплив держави Куврата розповсюджувався до Східного Передкавказзя.

Існування Великої Булгарії було нетривалим. За правління візантійського імператора Константа II (641-668 рр.) Куврат помер. Його державу було поділено між його синами [31, С.61 – 62, 162.]. Таким чином можна стверджувати, що починаючи з 630-х і до 660-х років, основною політичною силою в степах Східної Європи була Велика Булгарія. Відношення до неї хозарів, якщо брати до уваги свідчення єврейсько-хозарського листування про в-н-н-т-р, було скоріш за все ворожим, однак чи велись між ними відкриті бойові дії, ми впевнено стверджувати не можемо.

З середини VII ст. процес політичного піднесення хозарського об'єднання йде більш швидко. На це вплинув розпад Західнотюркського каганату та Великої Булгарії. Як ми стверджували вище, ще під час війни тюрків проти Ірану у 620-х рр., хозари склали основу тюркського війська на Північному Кавказі. У 630-му році в Західнотюркському каганаті починається нова смуга. Вона призвела до послаблення влади кагана, який у 635 р. був змушений визнати існування в Середній Азії двох кочових об'єднань – дулу та нушибі [5, С.213]. Це була поступка сепаратистським тенденціям всередині каганату. Протягом 635-651 рр. каганат поступово занепадає внаслідок громадянських війн та переворотів. Зрозуміло, що він не міг у цей час приділяти достатньо уваги Північному Кавказу, і це сприяло поступовому відокремленню хозар. У 651 р. західні тюрки були розгромлені Танським Китаєм. На думку дослідників, один з представників правлячої в каганаті родини Ашина, втік до хозарів та став на чолі цього племені, заснувавши Хозарський

каганат [5, С.237; 2, С.171]. Ця точка зору недостатньо аргументована, але для нас важливо інше. Так чи інакше, хозари сприйняли політичний досвід Тюркського каганату в будівництві степової імперії. У спадок від тюрків хозари отримали контроль над великою ділянкою Великого Шовкового шляху. У подальшому для Хозарського каганату боротьба за утримання під контролем торговельних шляхів стає однією з важливих складових зовнішньої політики.

Як розпад Західнотюркського каганату утворив політичний вакуум у степах на схід від хозарів, так і розпад Великої Булгарії утворив схожу ситуацію на заході. Хозари до кінця 670-х років підкорили степи Північного Кавказу до Чорного моря та дійшли Дону. В міжріччі Дніпра та Дону вони підкорили племена булгар, якими керував старший син Куврата Баян (Батбаян). Брати Баяна були змушені відкочувати. Другий син Куврата Котраг перейшов Дон та зайняв територію між Доном та Волгою. Четвертий брат перейшов до Панонії, де визнав владу аварів, а п'ятий - до Італії, де визнав владу Равенського екзархату Візантії. Третій син Аспарух, під тиском хозар, теж відкочував на захід [31, С.61–62, 162]. Як вказує відповідь хозарського царя Йосипа Хосдаю б. Шафруту, хозари гнали булгарів (в-н-н-т-ров) до Дуни (Дунаю)[11, С.92]. Тут, на кордоні з Візантією, Аспарух та хозари зупинились. Причина зупинки невідома. Можливо, Аспарух формально визнав зверхність хозар, а може зміг нанести їм поразку. Так чи інакше, в кінці 670-х рр. хозарам вдалося взяти під свій контроль степ від Каспію до Дунаю. Було засновано нову степову імперію. Цей факт підтверджується свідченнями стислої та пространної редакцій Вірменської географії, автором якої вчені вважають Ананію Ширакаці.

Пространну редакцію було складено до 665 р. Вона мала свідчення як сучасні, так і застарілі. Так, в цьому варіанті вказується про царство тюрків на схід від Волги, на чолі якого стоїть хаган. У той час хозари згадуються, як окремий народ, який ще не має хагана. Аспарух, син Куврата, на той час вже знаходиться в гирлі Дунаю, вигнаний туди хозарами [27, С.312 – 333].

Пространна редакція також вказує на війну хозарів з кочовим племенем барсілів. За її даними, барсіли мешкають на Воронім острові посередині Волги (Атла). Хозари щорічно взимку нападають на баслк (барсілов)[27, С.326].

Стисла редакція, яка відноситься дослідниками до 670 р., відмітила зміни, які відбулись у степу після 665 р. Вона повідомляє, що “царем півночі є правитель хозар. Цариця, або хатун, жінка хакана, з народу барсіл”[27, С.329]. Таким чином, до 670-го р. хозари, підкоривши барсілів, оволоділи нижньою течією Волги. У цей час правитель хозар прийняв титул хагана. Підкорення барсілів було підтверджено шлюбом хозарського кагана та барсільської царівни.

Велику роль у встановленні хозарської гегемонії відігравали алани. Кембриджський анонім (X ст.) пов’язує факт посилення Хозарії з союзом, укладеним між хозарами та аланами. Це джерело вказує, що “царство аланів сильніше та більш жорстоке, ніж всі [інші] народи, які оточують нас (В.К. - хозар)”[11]. Цей союз, на нашу думку, слід віднести до 650-660-х рр.. В наслідок нього, алани потрапили під хозарський вплив, однак зайняли в каганаті привілейоване положення.

Особливе місце в структурі Хозарського каганату займали землі вздовж Сіверського Дінцю та Середнього Дону, які в сучасних дослідженнях отримали назву Північно-Західної Хозарії [24, С. 5]. Цей регіон почав формуватись наприкінці VII ст.. У середині VIII ст.. поштовх для його розвитку надає переселення сюди аланського населення з Північного Кавказу [24, С. 148.]. Алано-булгарське населення цього регіону займається не тільки скотарством, однак, у наслідок осідання певної його частини на землю, формує значну землеробську базу каганату. Відмічають велику мілітаризацію населення регіону, що могло бути викликано його близькістю з ареалом розселення східнослов’янських племен [24, С. 156 – 157]. У IX – X ст.. цей регіон міг відігравати важливу стратегічну роль у відносинах Хозарського каганату з Київською Руссю, оскільки його населення контролювало шлях по Дінцю [24, С. 144, 147 – 148.].

Скоріш за все, ще в 660-х рр. у залежність від хозарів потрапило царство

гунів, яке знаходилось в степах на північ від Дербенту. Приєднання до хозарської держави цього об’єднання надавало хозарам можливості робити вторгнення у Закавказзя. Царство гунів мало свого правителя, який носив титул алп-ілітвера, що на думку Доусетта, значить голова васального племені. Він, як васал хозарського кагана, скоріш за все брав участь у війнах хозар в степу. Мовсес Каланкатваці свідчить, що Алп-Ілітвер “показав багато подвигів хоробрості в Туркестані хозарському ханові” та “встиг завоювати його любов”. Алп-Ілітвер “змушений був віддати” свою доньку заміж кагана [4, С.141].

“Царство гунів” також користувалось обмеженим суверенітетом. У 660-680-х рр. джерела згадують про вторгнення гунів до Албанії. При цьому, їхній вождь самостійно вів переговори з правителями цієї держави та укладав з ними угоди, регулюючи двосторонні відносини, в тому числі і угоду про союз в 668 р.[4, С. 139.].

До 682 р. відноситься місія албанського єпископа Ісраїла в “царство гунів”. Її метою було хрещення гунів, завдяки чому правителі Албанії сподівались припинити напади гунів на їхню країну. Місія частково досягла своєї мети. Єпископ Ісраїл прибув до міста Варачан, столиці “царства гунів”. Він привернув до християнства Алп-Ілітвера, його оточення та багатьох гунів. Правляча верхівка “царства гунів” бажала встановити окрему єпископію у своїй державі і з цією метою відправила посольство до Албанії. Однак послам було відмовлено. Албанський князь Вараз-Трдат та каталікос бажали, щоб “царство гунів” лишалось залежним в церковному відношенні від Албанії [4, С.142 – 151].

У 684 або 685-686 рр. відбулось велике вторгнення хозар у Закавказзя. Той факт, що вірменські джерела називають загарбників “хозарами”, а не “гунами” дозволило дослідникам припустити, що перед цим походом хозари остаточно підкорили “царство гунів”. Вважається, що це було відповіддю на спроби гунів встановити тісні контакти з Албанією і вийти з під впливу каганату. Однак джерела не дають нам таку інформацію. Як наголошувалось раніше, Алп-Ілітвер визнавав хозарську зверхність

ще до походу гунів до Албанії у 667-668 рр. Той факт, що кочовики, які вторглися до Закавказзя, в джерелах названі хозарами, на нашу думку, може свідчити тільки про те, що тепер це вторгнення було військовою акцією всього каганату, а не тільки “царства гунів”.

Досить складним є питання про відносини каганату з гірськими народами Кавказу. Згідно з грузинської “Картліс Цховреба” відомо, що данину каганатові сплачували дурдзукі, які мешкали в верхів’ях річок Аргун та Армха [4, С. 166]. Однак не відомо, чи відносяться ці відомості до ситуації другої половини VII ст. Нічого конкретного не можна зазначити і стосовно князівств гірського Дагестану. Взагалі слід відмітити, що підкорення цих племен було б достатньо складним для каганату, оскільки кіннота кочовиків не могла ефективно діяти в гірських умовах.

Встановити точно північний кордон зони впливу Хозарського каганату в VII – VIII ст досить важко, оскільки джерела дають нам недостатньо матеріалу для вирішення цього питання. З Вірменської географії відомо, що нижнє Поволжя було на 670 р. під владою хозарів. Відомо також, що у 737 р. під час походу арабського полководця Мервана б. Мухамеда проти хозар, підданими каганату були буртаси, які мешкали на середній течії Волги. Вони могли бути підкорені хозарами між 670 та 737 рр..

Таким чином, ми можемо констатувати, що до 680-х років сформувалась територія Хозарського каганату. Відносини хозар з племенами, які увійшли до їхньої імперії, мали різний характер. Території, що входили до складу Хозарського каганату за типом підпорядкованості, можна умовно поділити на дві групи: Хозарія, яка займала Нижнє Поволжя і виступала в якості домена хакана та землі інших племен, які входили до складу каганату, як платники данини. Центральна влада на місцях була представлена урядовцями – тудунами. Такого тудуна ми зустрічаємо в Херсоні (Херсонесі) на початку I половини VIII ст. [17, 31] Скоріш за все, однією з головних функцій тудуна був контроль за збиранням мит та податків.

Економічний уклад різних регіонів, що входили до складу каганату серйозно

відрізнявся. Протягом існування каганату в степовій смузі спостерігається поступовий процес осідання кочовиків на землю та виникнення великих міст. Крім скотарства значну роль в економіці багатьох племен починає відігравати землеробство.

Велике місце в економічному і політичному житті каганату займали торгівельні шляхи, серед яких слід виділити такі, як Волзький шлях та Великий Шовковий шлях. Доходи від мит, що збирались на цих шляхах, складали значну частину надходжень до державної скарбниці.

У певному зв’язку зі змінами у міжнародній системі відносин, на наш погляд, знаходився розвиток політичної системи каганату. У VII – VIII ст. влада хакана була, фактично, одноосібною. Він виконував роль політичного, військового та релігійного глави Хозарського каганату, як свого часу було й в Тюркському каганаті. Стабільність влади хакана залежала від військових успіхів, які надавали його підданам здобич, та вміння розподіляти блага, які надходили у вигляді данини та мит. Успішний наступ хозар за всіма напрямками простежується до I половини VIII ст., коли вони були втягнуті у війни з Арабським халіфатом. З середини VIII ст. активна експансія і Хозарського каганату, і Арабського халіфату затухає. Відповідно, хозарські хагани поступово втрачають доходи від військової здобичі та авторитет успішних військових керівників. Для центральної влади більш важливими, як джерела доходів скарбниці, стають торгівельні мита та данина.

Зростання значення торгівлі вимагає необхідність стабілізації відносин з сусідами. У певній мірі це знаходить відображення у прийнятті іудаїзму, який стає релігією панівної верхівки каганату. Цей акт дозволив увійти хозарам до числа „народів Писання”, що підняло їх міжнародний авторитет в очах головних партнерів – Візантії та Арабського халіфату. Протягом IX – X ст. ми можемо спостерігати процес поступової втрати хаканом своїх владних функцій, які переходять до царя Хозарії. До X ст. влада хакана стає суто символічною. Він уособлює ідею єдності каганату, являючи собою верховного керівника язичницького культу степовиків. Фактична влада належить царю Хозарії (маліку, беку, шаду), який керує мусульманською гвардією.

Двовладдя в Хозарії не є виключним явищем для цієї епохи. Аналогії ми можемо спостерігати в інших державах Євразії. Схожа ситуація спостерігається в Арабському халіфаті. У 830 – х рр. халіф аль-Мутасім формує тюркську гвардію, як основу нової армії халіфата, а в середині IX ст. тюркські гвардійські ватажки роблять спроби поставити халіфа під свій контроль. У 945 р. халіфи Багдада остаточно втрачають функції політичних лідерів, які переходять до султанів з династії Буїдів, залишаючись лише духовними авторитетами. Елементи системи двовладдя ми зустрічаємо в інших степових імперіях – Аварському та Уйгурському каганатах.

У IX – X ст. відбуваються певні зміни у політичній структурі каганату. Спостерігається поступовий відхід від практики управління іншими племенами через тудунів. Підпорядкованість центру складається у виплаті данини і визнанні влади каганату місцевою аристократією.

Симптоматичним в цій ситуації виглядає переселення угорців на територію Леvedії, а потім Ателькузу, що знаходились на територіях, підконтрольних Хозарському каганатові у Північному Причорномор'ї [12, С.23 - 25]. Після взяття хозарами під свій контроль степів Східної Європи угорці виступають, як перший народ, який з'являється у регіоні під своєю назвою. Ця обставина нам дозволяє робити припущення особливий статус угорців в політичній структурі Хозарського каганату. Костянтин Багрянородний у праці «Про управління імперією» вказує на те, що угорці воювали з хозарами як їх союзники, а пізніше угорський вождь Арпад наказом хозарського хакана був призначений правителем угорців [3, С. 159 – 161]. Інколи дослідники стверджують, що угорці у Північному Причорномор'ї займали ворожу позицію щодо каганату [26, С. 663 – 688]. Однак письмові джерела не підтверджують це твердження. Тільки у праці Ібн Русте ми зустрічаємо згадку про укріплення, якими відгороджувались хозари від угорців, однак це може свідчити про передбачення хозарами можливості конфлікту, а не про його наявність [28]. Отже, відносини угорців та Хозарського каганату нагадують

відносини сюзерена і васала у середньовічній Європі. Про сплату данини угорцями на користь каганату в джерелах не згадується. Можливо, якщо подібна сплата мала місце, то була епізодичною.

Складний характер носили хозарсько-печеніжські відносини. У VIII ст. печеніги (в цей час вони виступають під етнонімом кенгереси) локалізуються у Середній Азії, де ведуть війну з тюркешами [5, С.266]. Близько 830 – 860 – х рр. печеніги зняли територію між Волгою та Уралом [3, С.155, 159 – 161; 12, С.23 - 25]. Звідти їх витіснили огузи, союзники хозар. Близько 880 – 890 рр. печеніги перейшли до степів Північного Причорномор'я. Інколи дослідники позиціонують печенігів, як ворогів Хозарського каганату, які могли загрожувати його впливу у степах Східної Європи. Однак джерела не свідчать про тиск печенігів на хозар. Відомі зіткнення печенігів з хозарами відбувались у IX ст. та закінчились перемогою останніх. Костянтин Багрянородний, перелічуючи держави, яким могли загрожувати печеніги, не вказує Хозарський каганат. У єврейсько – хозарському листуванні печеніги згадуються як данники каганату [11, С. 102]. Отже, джерела дозволяють стверджувати, що до падіння каганату печеніги знаходились під політичним впливом цієї держави.

Суперечливий характер носять відносини каганату з огузами. Відомо, що у IX ст. близько Аральського моря виникає держава огузьких ябгу [1, С.128 – 129]. До кінця IX ст.. огузи виступають супротивниками печенігів. Після переселення останніх до Північного Причорномор'я, огузи заселяють їх землі між Волгою та Уралом і починають тиснути на хозарські володіння. Про ворожі відносини каганату та огузів у X ст.. згадують Ібн Фадлан, Ібн Хаукаль та Костянтин Багрянородний [3, С. 51; 6, С. 118]. При цьому Ібн Хаукаль вказує на авторитет хозарського хакана серед тюркських племен, до яких ми можемо віднести і огузів [6, С.118]. Мусульманські джерела, які повідомляють про походження Сельджуків, вказують, що їх предки були на службі у правителів хозар [30, С. 171]. Сам факт того, що правителі огузків носили титул ябгу, нижчий за титул хакана, може свідчити про менший авторитет їх держави на міжнародній арені порівняно з вагою Хозарського каганату.

Таким чином, можна припустити, що до загибелі Хозарського каганату відносини між цією державою та огузами будувались на визнанні останніми певної ваги правителів каганату, хоча при цьому рівновага поступово зміщувалася на бік огузів.

Прикладом посилення у X ст. відцентрових тенденцій у Хозарському каганаті є його відносини з Волзькою Болгарією. Ця держава певний час визнавала хозарську зверхність. Однак на початку 920 – х років правитель Волзької Болгарії Алмуш звертається за допомогою проти хозар до багдадського халіфа. Алмуш приймає мусульманство, однак реальної допомоги не отримує. Хозарам вдається утримувати свій контроль над цією державою до 960 – х рр. [10].

Система взаємовідносин хозарської держави з народами Східної Європи та Північного Кавказу, що базувалась на хозарській гегемонії, проіснувала до 60 – х рр. X ст. „Степовий імператор” – хаган – ідеологічно виступав зв’язуючим елементом між Хозарією та іншими складовими каганату. Тому навіть між 957 та 961 рр. хозарський цар Йосип, даючи опис володінь своєї держави, не дивлячись на її складне міжнародне становище, міг вважати її головним центром сили у Східній Європі. Тільки Русі у тривалому протистоянні вдалося зламати Хозарський каганат як підсистему міжнародних відносин, знищивши хагана, як формальний інститут хозарської влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен в IX – XIII вв./ С.Г.Агаджанов. – Ашхабад: Ылым, 1969. - 296 с.
2. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. - Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. - 524 с.
3. Багрянородный К. Об управлении империей / К. Багрянородный. - М.: Наука, 1989. - 496 с.
4. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV - X вв/ А.В. Гадло. - Л.: ЛГУ, 1979. - 216 с.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки/Л.Н. Гумилев. - М.: Товарищество "Клышников - Комаров и К.", 1993. - 524 с.
6. Ибн-Хаукаль. Книга путей и царств/ Ибн-Хаукаль//СМОМПК. - 1908. - Вып. XXXVIII. - С. 79-130.
7. История Византии /Под ред. З.В. Удальцовой. - М.: Наука, 1967. - Т. 1. - 524 с.
8. Калинина Т.М. Ал-хазар и ат-турк в произведениях средневековых арабо-персидских ученых / Т.М.Калинина // Хазары. Евреи и славяне. – М. – Иерусалим: Гешарим, 2005. – Т. 16. – С. 251 – 258.
9. Кесарийский П. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / П. Кесарийский. - М.: Наука, 1993. - 572 с.
10. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.П.Ковалевский - X: Изд-во Харьковского ун-та, 1956. - 345 с.
11. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. / П.К.Коковцов - Л.: АН СССР, 1932. - 134 с.
12. Кузовков В.В. Международное положение Хазарского каганата в IX в. / В.В.Кузовков // "Історія очима молодих дослідників". Міжнародна студентська наукова конференція. - Донецьк, 1999. - Т.2. - С.23 - 25.
13. Масуди. Луга золота с рудниками драгоценных камней / Масуди // СМОМПК. - 1908. - Вып. XXXVIII. - С. 37-78.
14. Менандра византийца продолжение истории Агапиевой // Византийские историк Дксипп, Евнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патрикий, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. – СПб.: Типография Л. Демиса, 1860. – С. 311 – 470.
15. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа/ А.П.Новосельцев. - М.: Наука, 1990. - 263 с.
16. Панийский П. Готская история / П.Панийский // ВДИ. – 1948. – N.4. – С. 244 – 267.

17. Патриарх Никифор. Бревиарий / Патриарх Никифор // ВВ. – 1950. – Т.3. – С. 349 – 387.
18. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории СССР/ Н.В.Пигулевская. - М;Л.: АН СССР, 1941. - 171 с.
19. Прицак О. Протомонголи в хозарськiм Закавказзi / О.Прицак // Схiдний свiт. – 1995/1996. – N.1. – С. 70 – 76.
20. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Прокопий из Кесарии. - М.: АН СССР, 1950. - 513 с.
21. Птолемей. География / Птолемей // ВДИ. – 1948. - №2. – С.237.
22. Саидов М.С., Шихсаидов А.Р. «Дербент-наме» (к вопросу об изучении) / М.С.Саидов, А.Р.Шихсаидов // Восточные источники по истории Дагестана. – Махачкала:, 1980. – С. 5 – 64.
23. Седов В.В. Этнография Восточной Европы середины I Тысячелетия н.э. по данным археологии и Йордана / В.В.Седов // Восточная Европа в древности и средневековьи. – М., 1978. – С. 9 – 15.
24. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.) / А.А.Тортика. – Х.: ХГАК, 2006. – 553 с.
25. Феофана византийца история // Византийские историки Дексипп, Евнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патрикий, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. – СПб.: Типография Л.Демиса, 1860. – С. 489 - 495.
26. Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок.836 – 889 г./К. Цукерман // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 663 – 688.
27. Цукерман К. Хазары и Византия: первые контакты / К. Цукерман // МАИЭТ. – Симферополь, 2001. – Вып.VIII. – С.312 – 333.
28. Хвольсон Д.А.Известия о хазарах, буртасах, мадьярах, славянах и русах Абу Али Ахмеда Бен Омара ибн Даста (Русте) / Д.А.Хвольсон // www.vostlit.info.ru.
29. Хоренский М. История Армении / М.Хоренский. - М.: Б. и., 1893. - 348 с.
30. Ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-Сельджукийиа / Ал-Хусайни. – М.: Восточная литература, 1980. – 274 с.
31. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора / И.С.Чичуров. - М.: Наука. 1980. - 215 с.
32. Шихсаидов А. Р. Вопросы исторической географии Дагестана X – XIV вв. (Лакз, Гумик) / А.Р.Шихсаидов // Восточные источники по истории Дагестана. – Махачкала, 1980. – С. 5 – 64.

V.V.KUZOVKOV

KHAZAR KHAGANATE POLICY IN EASTERN EUROPE VII - X CENTURIES.

This article analyzes the politics of the Khazar Khanate in Eastern Europe VII - X centuries. The author pays attention to the impact of diplomatic practice Hun State, Avar Khaganate and Turkic khanate in the formation of the main directions of the foreign policy of the Khazars and Khazar interconnection policy in Eastern Europe with the relations with the Byzantine Empire and the Arab Caliphate.

Keywords: *Khazar Khanate, Eastern Europe, Turk Empire, Byzantium, foreign policy, international relations.*

В.В. КУЗОВКОВ

**ПОЛИТИКА ХАЗАРСКОГО КАГАНАТА
В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В VII – X ВВ.**

Статья посвящена анализу политики Хазарского каганата в Восточной Европе в VII – X вв. Автор уделяет внимание влиянию дипломатической практики Гуннского протогосударства, Аварского каганата и Тюркского каганата на формирование основных направлений хазарской внешней политики и взаимосвязи хазарской политики в Восточной Европе с отношениями с Византийской империей и Арабским халифатом.

***Ключевые слова:** Хазарский каганат, Восточная Европа, Тюркский каганат, Византия, внешняя политика, международные отношения.*